

تحلیل محتوای دینی در کتاب‌های فارسی دوره دبیرستان^۱

شکوفه دارابی^۲

چکیده

برای بررسی هر اثری اعم از مکتوب و غیر مکتوب طرق مختلفی وجود دارد. یکی از این روش‌ها، روش تحلیل محتواسست که یکی از پرکاربردترین روش‌های تحقیق در مطالعات علوم اجتماعی، رفتاری و انسانی به شمار می‌رود و به عنوان روش پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی محتوای ارتباطات با هدف نهایی تفسیر داده‌ها به کار می‌رود. پژوهش حاضر نیز از این تکنیک برای بررسی محتوای مذهبی کتاب‌های فارسی دوره دبیرستان بهره جسته است. این پژوهش به لحاظ هدف از نوع کاربردی، بر اساس رویکرد اسنادی و از نظر روش اجرا مبتنی بر تحلیل محتوا (کمی و کیفی) به شمار می‌آید. جامعه آماری پژوهش، کتب فارسی دوره دوم دبیرستان و نمونه پژوهش تمام قسمت‌های کتاب‌های مذکور است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که از میان ۵ کتاب ادبیات تحلیل شده، کتاب فارسی سوم دبیرستان دربرگیرنده‌ی بیشترین مضامین مذهبی بوده و کتاب علوم و فنون ادبی ۲، کمترین محتوای دینی را دارد. از میان مضامین مورد بررسی، ذکر نام و صفات الهی با فراوانی ۱۰۷ مورد، در صدر محتوای مذهبی کتب فارسی دوره متوسطه قرار دارد و بیان وقایع مذهبی با تکرار ۳ باره‌ی خود، کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. مضامین مذهبی هم به ترتیب فراوانی خود در کتاب‌های فارسی از این قرارند: نمادهای مذهبی، شخصیت‌های مذهبی، اعتقادات دینی، ارزش‌های مذهبی، آیات و احادیث، اماکن مذهبی، شعائر دینی، مراسم مذهبی و وقایع مذهبی.

واژه‌های کلیدی: تحلیل محتوا، مضامین مذهبی، کتاب‌های ادبیات فارسی.

تأیید نهایی: ۱۴۰۰/۰۷/۱۲

^۱ - تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۰۲/۰۶

^۲ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان، darabi_sh@yahoo.com

۱. مقدمه

ادبیات هر کشوری، شاخصه اصلی ارزیابی فرهنگ و تمدن آن ملت به حساب می‌آید؛ چراکه تنها عرصه ادبی است که همه جنبه‌های ذوقی نظیر موسیقی، دین، فلسفه، عرفان و تاریخ در آن بازتاب می‌یابد. در حقیقت ادبیات بیان زیبای مفاهیم ذهنی و احساس‌های درونی و اندیشه‌های بشری در قالب نافذ و گیرا است و چون از زیبایی برخوردار است، مردم را به سوی خود جذب می‌کند و با زندگی آنان عجین می‌گردد. حال اگر ادبیات، با اندیشه و باورهای مکتبی هم پیوند داشته باشد، فراگیرتر خواهد بود؛ زیرا دین و ادبیات بی‌شک کهن‌ترین انگاره‌های فرهنگی یک ملت به شمار می‌آیند. حس دینی و معتقدات مذهبی، فراگیرترین عنصری است که مردم را به یکدیگر پیوند می‌دهد دین، آیین زندگی کردن در راه حق را نشان می‌دهد، راهی که سعادت را تضمین می‌کند. و عامل ارتباط و همبستگی و وحدت میان انسان‌هاست. در واقع هنر و ادبیات، مهم‌ترین ابزارهایی بوده‌اند که دینداران و عرفا با آن به ترویج اندیشه‌های خود پرداخته‌اند. چنان که دکتر شریعتی هنر را جزئی از دین می‌داند و می‌گوید: «هنر یک مقوله دینی و یک حقیقت متعالی و مقدس است که نجات‌بخش بشریت است و یک رسالت مافوق مادی و متعالی و صد در صد انسانی دارد» (شریعتی، ۱۳۷۸: ۸).

نگاهی به ادبیات فارسی، سیطره گسترده مضامین دینی را در عرصه نظم و نثر فارسی نشان می‌دهد. بیشتر سروده‌های پیش از اسلام، متضمن تعالیم اخلاقی و مضامین دینی بوده است. ادبیات فارسی دری از همان آغاز پیدایش و توسعه خود صبغه اسلامی داشته است، لذا تأثیر تعالیم اسلام در آن، نه بر اثر برخوردهای تنش‌آمیز و فیزیکی، بلکه برخاسته از تعامل فرهنگی و ادبی بوده است. مقدمه کهن شاهنامه و ترجمه تفسیر طبری به فارسی نشان می‌دهد که کهن‌ترین نمونه‌های نثر فارسی همچون شعر آن، دارای صبغه و رویکرد اسلامی است و این ادعا که ادبیات فارسی دری، در شعر و نثر خویش، به عنوان ادبیاتی اسلامی جلوه‌گر شد، چندان غیر قابل توجیه و دور از انصاف به نظر نمی‌رسد (ممتحن و محمدی، ۱۳۹۱: ۱۰۶).

از آن جا که توأمانی ادبیات و دین، این توانایی را دارد تا به سرعت در جهان گسترش یابد و تأثیرگذار باشد، از این رو مطرح کردن اعتقادات دینی در متون نظم و نثر ادبی همواره مورد توجه بوده است.

از آنجا که جامعه ما مقید به اصول دینی می‌باشد؛ لذا طبیعی است که متون درسی دانش‌آموزان باید مطابق با این اصول تدوین گردند و نیز با توجه به میزان بالای اثرگذاری متون درسی بر رشد و پویایی و تثبیت شخصیت فردی و اجتماعی دانش‌آموزان، لذا گزینش و گردآوری متون درسی مناسب با فضای اعتقادی جامعه برای آنها از اهمیت والایی برخوردار است.

یکی از پدیده‌های دنیای مدرن، تهاجم فرهنگی و تلاش کشورهای سلطه‌گر برای القا و تثبیت فرهنگ و ارزش‌های مورد نظر خود در میان جوانان سایر جوامع، به ویژه کشورهای در حال توسعه است و چالش اساسی کشورهای در حال توسعه، در برخورد با پدیده جهانی شدن و مواجهه با فرهنگ جدید، از خود بیگانگی فرهنگی و بحران هویتی است (مرادی، ۱۳۹۰: ۶۱).

از آنجا که دانش‌آموزان بیش‌تر وقت مطالعه خود را صرف خواندن کتاب‌های درسی می‌کنند؛ بنابراین گزینش مواد و متون متناسب با نیازهای این گروه بسیار اهمیت داشته و نتیجه آن مستقیماً در زندگی فردی و جمعی بازتاب خواهد یافت. از سوی دیگر، با توجه به اهمیت و میزان بالای اثرگذاری متون درسی بر رشد و پویایی و تثبیت شخصیت فردی و اجتماعی نوجوان؛ لذا نقش آموزش و پرورش در تقویت بنیادهای هویتی نوجوانان بیش از پیش روشن می‌گردد؛ زیرا «آموزش و پرورش رسالت جامعه‌پذیری دانش‌آموزان را از طریق شکل‌دهی هویت ملی، دینی و قومی آنان بر عهده دارد» (شمشیری، ۱۳۸۷: ۱۷).

هدف این پژوهش بررسی میزان بازتاب مضامین دینی در کتب فارسی دوره دبیرستان است؛ چراکه مضامین دینی در این کتاب‌ها مجال وسیع یافته است و این آثار به عنوان گستره‌ای برای طرح مضامین دینی تلقی می‌گردد. تلاش نگارندگان بر این است که میزان بهره‌مندی مؤلفان کتب درسی، در واگویی بن‌مایه‌های محتوای دینی بررسی گردد و به این سوالات پاسخ داده شود که هرکدام از کتاب‌های درسی فارسی، به چه میزان به مضامین دینی پرداخته‌اند؟ و کدامیک از مضامین دینی و اعتقادی در این کتب، بیشتر مطرح شده و مطمح نظر مؤلفان بوده است؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

تحلیل محتوا یکی از روش‌های مهم پژوهش است که در سال‌های اخیر بیش‌تر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. فرد ان کرلینجر، تعریف جامعی از این روش ارائه

می‌دهد: «تحلیل محتوا روش مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباطها به شیوه نظام‌دار، عینی و کمی برای اندازه‌گیری متغیرهاست.» در تحلیل محتوا، پژوهشگر پیام‌های تولیدشده را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد و به دنبال یافتن پاسخی برای پرسش‌های تحقیق خود است. روش تحلیل محتوا برای دانشمندان علوم اجتماعی و انسانی، فرصت‌های گوناگونی را جهت استفاده منظم از فراگیرترین شکل مدارک مربوط به امور انسانی- یعنی محتوای ارتباطات- فراهم می‌آورد. اهمیت به کارگیری این روش در بررسی‌های محققان، سبب پیدایش آثار مختلف پژوهشی به این شیوه شده است. از جمله پژوهش‌هایی که در داخل کشور در این زمینه انجام شده است می‌توان به این موارد اشاره کرد: متقی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش خود با کمک روش تحلیل محتوا، رویکرد تربیتی محبت اهل بیت علیهم السلام را در کتب دینی دوره متوسطه بررسی کرده‌اند. از این رو در آغاز، پس از بیان چارچوب نظری بر اساس اسناد قرآنی و روایی، مولفه‌های قابل ارزیابی در قالب اصول، ویژگی و کارکردها استنتاج گردیده و بر اساس آن، تحلیل محتوایی و تفسیر مضامین انجام شده است.

حرفتی سبحانی لیل آبادی و پیری (۱۳۹۶) در مقاله «تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره اول متوسطه بر حسب میزان توجه به مؤلفه‌های سرمایه فرهنگی» به میزان توجه به مؤلفه‌های سرمایه فرهنگی در کتاب‌های فارسی دوره متوسطه اول پرداخته‌اند که در آن به مؤلفه نهادینه کمتر از سایر مؤلفه‌ها توجه را به خود اختصاص داده است و مؤلفه عینیت یافته بیشترین میزان توجه را به خود اختصاص داده است.

ادیب‌منش و پروانه (۱۳۹۴) در پژوهش خود که با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه علوم پایه، برای تعیین جایگاه مؤلفه‌های هویت دینی، مذهبی و انقلابی در محتوای این کتاب‌ها انجام شده است، یافته‌های این پژوهش حاکی از این است که: کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه بعد از انقلاب اسلامی در شکل‌دهی و انتقال مفاهیم هویت دینی، مذهبی و انقلابی سهم زیادی داشته‌اند و توانسته‌اند ویژگی‌ها، بایدها و نبایدهای دینی، عقاید و هویت اسلامی- انقلابی را در لابه‌لای مطالب خویش، به دانش‌آموزان انتقال دهند و در جهت درونی‌سازی آن‌ها مؤثر عمل کنند.

دامادی و حیدری (۱۳۹۴) به تحلیل کتاب هدیه‌های آسمان پایه پنجم از منظر تأکید بر آموزه‌های ملی و مذهبی پرداخته‌اند. نتایج به دست آمده بر طبق سه فرضیه در پژوهش حاضر بدین صورت بوده است که کتاب هدیه‌های آسمان پایه پنجم از نظر

ویژگی‌های ظاهری و ساختاری متناسب می‌باشد و به آموزه‌های ملی در این کتاب به میزان کافی توجه نشده است و همچنین به آموزه‌های مذهبی در کتاب حاضر به میزان قابل توجهی پرداخته شده است.

معروفی و پناهی توانا (۱۳۹۳) به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه برای تعیین جایگاه مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در محتوای این کتاب‌ها پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان داده‌اند که میزان تأکید بر مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه یکسان نیست و بیشترین میزان تأکید به ترتیب بر مؤلفه‌های میراث فرهنگی و مؤلفه‌های مذهبی و کمترین میزان تأکید به ترتیب به میزان درصد بر مؤلفه‌های خرده فرهنگ‌ها و مؤلفه‌های ملی - سیاسی شده است. مؤلفه‌های جغرافیایی سرزمینی در جایگاه متوسط قرار دارند.

اما از منظر بررسی میزان استفاده کتب فارسی دبیرستان، از ادبیات مذهبی و قرآن و حدیث و مآثورات عرفانی، به نظر می‌رسد که فعالیت پژوهشی مستقلی روی نداده است.

۲-۱. روش انجام پژوهش

یکی از روش‌هایی که برای جمع‌آوری اطلاعات، استفاده می‌شود مطالعه و بررسی متونی است که درباره‌ی موضوع مدنظر تألیف شده‌اند. در پژوهش حاضر که کاربردی و توصیفی است و روش اصلی جمع‌آوری اطلاعات، اسناد و مدارک، مطالعه منابع و متون کتابخانه‌ای است، پژوهشگر از تجزیه و تحلیل داده‌های مأخوذ از کتاب‌های درسی نیز استفاده کرده است. در این پژوهش کتاب‌های فارسی اول، دوم و سوم دبیرستان، جامعه آماری محسوب می‌شوند که در آنها مفاهیم دینی بررسی می‌شود و با بررسی تمامی مطالب آنها، بسامد به کارگیری باورهای دینی و اعتقادات مذهبی تشریح شده است.

۲. بحث

کتاب‌های درسی، از مهم‌ترین و پرکاربردترین رسانه‌های آموزشی در نظام‌های آموزشی کشورهای مختلف جهان، به‌ویژه نهاد آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران است که سند مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب می‌شود و فعالیت‌ها و تجارب یادگیرندگان، بر محور آن سازماندهی می‌شود (دیبایی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰). از این رو دستیابی به اهداف پرورشی جامعه نیز از طریق کتاب‌های درسی و محتوای تعیین‌شده

برای آن‌ها میسر می‌شود، به گونه‌ای که «اگر برنامه‌ی درسی و محتوای کتاب‌های مربوط، هماهنگ و هم‌سو با اهداف کلی و جزئی نظام نباشد، نمی‌توان به تحقق هدف-های مورد انتظار امید داشت. موفقیت یک نظام آموزشی در گرو هماهنگی اجزای متشکله با یکدیگر و هم‌سویی آن‌ها در جهت تحقق هدف‌ها و تناسب آن با ویژگی‌های خاص مخاطبان آموزشی است» (رئیس دانا، ۱۳۷۴: ۸۸). از آن‌جا که فرهنگ غالب این مرز و بوم، فرهنگ مبتنی بر شریعت اسلام است؛ پس منابع آموزشی نیز باید هم‌سو با تعالیم این فرهنگ باشد. در صورتی که شالوده‌آموزه‌های مدارس کشور، آمیخته به تعالیم دینی نباشد، نوجوانان در فرآیند اجتماعی شدن خود، از عقاید دینی عاری خواهند شد. پس لازم می‌نماید که در بررسی محتوای کتاب‌های درسی میزان مطابقت آن‌ها را با اعتقادات دینی کشور اسلامی خود بسنجیم.

به طور کلی مؤلفه‌های مذهبی به کار رفته در کتاب‌های مورد بررسی، عبارتند از: نمادهای دینی، شعائر و اعمال دینی، ارزش‌های مذهبی، مراسم مذهبی، شخصیت‌های مذهبی، اعتقادات مذهبی، احادیث و روایات و وقایع مذهبی.

۲-۱. نمادهای دینی

منظور از نمادهای دینی، عناصری است که اساس دین مبین اسلام مبتنی بر آن‌ها است. عوامل و نشانه‌هایی که مستقیماً دلالت بر دین اسلام می‌کنند. از جمله نمونه‌های نماد دینی به کار رفته در کتب درسی می‌توان به این موارد اشاره کرد: فراوانی محتواهای مذهبی به کار رفته مربوط به نمادهای دینی در کتب درسی فارسی دوره متوسطه در جداول ذیل نمایش داده شده است:

عنوان نمادها	فارسی ۳	فارسی ۲	فارسی ۱	علوم و فنون ادبی ۲	علوم و فنون ادبی ۱
خداوند و صفات او	۳۴	۱۲	۱۸	۲۳	۱۸
قرآن و کتب دینی	۰	۴	۳	۰	۰
پیامبر و ائمه‌ی اطهار	۱۲	۱۱	۱۰	۱	۲
اماکن مقدس	۶	۲	۴	۰	۰
جمع	۵۲	۲۹	۳۵	۲۴	۲۰
جمع کل نمادها					۱۶۰

همان‌گونه که از جدول برمی‌آید، بیشترین نمادهای مذهبی با فراوانی ۵۲ مرتبه، در کتاب فارسی سوم و کمترین نمادها با فراوانی ۲۰ مرتبه، در کتاب علوم و فنون ادبی ۱ دیده می‌شود. از میان انواع نمادها نیز یادکرد خدا و صفات الهی بیشترین فراوانی یعنی ۱۰۵ بار و ذکر نام قرآن و کتب دینی دیگر کمترین فراوانی یعنی ۷ بار را به خود اختصاص داده‌اند.

۲-۲. شعائر دینی

«شعائر»، جمع «شعیره» به معنای علامت و نشانه آمده است (قرشی، ۱۴۱۲: ۴۶) و در اصطلاح به معنای اعمالی است که به عنوان نشانه اعتقاد خاصی به جای آورده می‌شوند. اعمال مذهبی مطرح شده در اسلام مانند: نماز، روزه، زکات و غیره جزو شعائر مذهبی به شمار می‌روند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که به طور کلی در کتاب‌های مورد بررسی، اشاره به اعمال عبادی به ندرت دیده می‌شود. همچنین از میان انواع اعمال عبادی، فقط به نماز، روزه و حج در متن کتاب‌ها اشاره شده است:

عنوان شعائر	فارسی ۳	فارسی ۲	فارسی ۱	علوم و فنون ادبی ۲	علوم و فنون ادبی ۱
نماز	۲	۱	۱	----	----
روزه	----	----	----	----	۱
حج	----	۱	----	----	----
جمع	۲	۲	۱	۰	۱
جمع کل					۶

همانگونه که مشاهده می‌شود، شعائر دینی چندانی در کتب مورد بررسی استفاده نشده است. مجموعاً ۶ مورد تکرار شعائر دینی در کتب فارسی دیده می‌شود که نماز با فراوانی ۴ بار بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است.

۲-۳. ارزش‌های مذهبی

منظور از ارزش‌های مذهبی در این بخش، ویژگی‌ها یا باورهای مثبت اخلاقی است که هم عقل و هم شرع آن را پذیرفته و عامل ارتقای انسان در زندگی مادی و معنوی به حساب می‌آید. از آن جا که بنا به تصریح حضرت رسول اکرم (ص)، اسلام دین اخلاق بوده و پیامبر (ص) طبق حدیث «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ: به راستی که من مبعوث شدم تا شرافت‌های اخلاقی را کامل و تمام کنم» خود را احیاگر ارزش‌های اخلاقی می‌خواند؛ بنابراین ویژگی‌های مثبت اخلاقی نیز جزو زیرمجموعه‌های ارزش‌های دینی تلقی می‌شود که طیف وسیعی از اخلاقیات را شامل می‌شود. مکارم‌هایی چون رعایت عدل و داد، وفای به عهد، صبر، اخلاص، ایثار و بخشش، پرهیز از دروغ و ریاکاری و... که در ادامه به بررسی آن‌ها خواهیم پرداخت.

نکته قابل تذکر این است که علی‌رغم تنوع ارزش‌های اخلاقی ذکر شده در کتاب‌های مدّ نظر، دفعات تکرار آن‌ها بسیار محدود بوده، به گونه‌ای که در اغلب موارد تنها یک‌بار به هریک از این ارزش‌ها اشاره شده است. جدول ذیل فراوانی این مضامین را در کتب فارسی نشان می‌دهد:

عنوان کتاب	مصادیق ارزش‌های مذهبی	فراوانی
فارسی ۳	حق‌شناسی، ایثار، وفای به عهد، سکوت، شکر، صبر، اخلاص، گشاده‌دستی.	۱۱
فارسی ۲	کرم و بخشش	۱
فارسی ۱	حلال خوردن، ترک دروغ، ترک عیب‌جویی، امید به خدا، نیکی به دیگران، ترک ریا، رعایت انصاف، حق‌شناسی، بخشش.	۱۵
علوم و فنون ادبی ۲	ترک غیبت، بخشش، ترک خودخواهی.	۵
علوم و فنون ادبی ۱	رعایت انصاف، نیک‌خواهی در حق دیگران، بخشش، زهد، حلال خوردن،	۶
جمع		۳۸

بر اساس جدول بالا کتاب فارسی ۱ با فراوانی (۱۵ بار)، بیشترین ارزش‌های مذهبی و اخلاقی را شامل شده است. علت آن گنجاندن قسمتی از قابوس‌نامه عنصرالمعانی در

درس دوم این کتاب و همچنین حکایتی از مجموعه داستان‌های صاحب‌دلان پیش از آغاز درس دوم است. این درس که تنها درسی است که به طور کامل محتوایی تعلیمی دارد، در بردارنده‌ی تمامی ارزش‌های مذهبی ذکر شده در این کتاب است. در کتاب فارسی سوم اغلب ارزش‌های دینی در، درس یکم این کتاب با عنوان حقوق دوستی منعکس شده است.

۲-۴. مراسم مذهبی

یکی دیگر از نشانه‌های انعکاس باورهای دینی در کتب درسی، اشاره به آیین‌ها و مراسم‌هایی است که بنا به مناسبت‌های مختلف در جوامع اسلامی شاهد برپایی آن‌ها هستیم. از جمله آیین‌هایی که در کتاب‌های مورد بررسی منعکس است عبارتند از: مرثیه خوانی برای سیدالشهدا(ع)، خواندن دعای کمیل و حدزنی. فراوانی مضمون مورد اشاره در جدول ذیل نمایش داده شده است:

نوع مراسم مذهبی	فارسی ۳	فارسی ۲	فارسی ۱	علوم و فنون ادبی ۲	علوم و فنون ادبی ۱
مرثیه خوانی	۱	۰	۰	۰	۱
حدزنی	۱	۰	۰	۰	۰
خواندن دعای کمیل و فرج	۱	۰	۱	۰	۰
جمع	۳	۰	۱	۰	۱
جمع کل					۵

به طور کلی مراسم دینی بازتاب چندانی در کتاب‌های فارسی ندارند. بیشترین کاربرد مراسم دینی مربوط به کتاب فارسی ۳ دوره‌ی دبیرستان است که در آن سه مورد مراسم مذهبی دیده می‌شود. کتاب علوم و فنون ادبی ۲ و فارسی ۲ نیز فاقد مراسم دینی است.

۲-۵. شخصیت‌های مذهبی

در کنار یادکرد نبی مکرم اسلام و ائمه اطهار، در کتاب‌های درسی مورد بررسی گاهی شاهد اشاره به نام یا ماجرای زندگی سایر انبیاء الهی و بزرگان دینی هستیم. در جدول ذیل بازتاب آن‌ها در کتب فارسی به نمایش گذاشته شده است:

مصادیق - شخصیت- های مذهبی	فارسی ۳	فارسی ۲	فارسی ۱	علوم و فنون ادبی ۱	علوم و فنون ادبی ۲
انبیاء	خضر، ابراهیم، یوسف، یعقوب، سلیمان، آدم،	موسی	ابراهیم، یوسف، عیسی	سلیمان، موسی	سلیمان، نوح، یوسف
اولیاء	زینب(س)، مسلم، محسن	هارون	مریم، زهرا(س) عباس	عبدالمطلب، مریم، هاجر، ساره، بتول	---
جمع	۱۴	۲	۸	۹	۳
جمع کل	۳۶				

چنان که از جدول فوق برمی‌آید، اشاره به اسامی انبیای الهی بیش از اولیاء است و بیشترین فراوانی در این یادکرد با تکرار چهارده‌گانه متعلق به کتاب فارسی سوم است. در حالی که کتاب فارسی ۲ کمترین اشاره را به اسامی بزرگان دینی دارد.

۲-۶. اعتقادات مذهبی

منظور از اعتقادات مذهبی، باورهایی هستند که در متون دینی به آن‌ها اشاره شده است و طیف وسیعی از مفاهیم از جمله خلق آدم، وجود ملائک، رزق مقسوم و... را شامل می‌شود. جدول زیر فراوانی این باورها را در کتب مختلف فارسی نشان می‌دهد:

کتاب‌ها	نوع باورها	فراوانی
فارسی ۳	دوزخ، توحید، وحی، معراج، بهشت، برزخ.	۹
فارسی ۲	رزق مقسوم، بهشت، ملائک مقرب، قیامت، رضوان	۷
فارسی ۱	خلقت آدم، بهشت، شیطان، نفخ صور، قیامت، عرش، تقدیر، توحید،	۱۱
علوم و فنون ادبی ۲	خلقت آدم، آب حیوان، مکافات، توحید.	۵
علوم و فنون ادبی ۱	قیامت، تقدیر، رزق مقسوم، توحید، بهشت	۷
جمع		۳۹

به طور کلی بازتاب باورهای دینی با فراوانی ۱۱ بار در فارسی ۱ بیش از کتب دیگر است. از میان انواع باورها، اعتقاد به وجود بهشت با فراوانی ۶ بار در رأس باورهای دینی منعکس شده در کتب درسی قرار دارد. کتاب علوم و فنون ادبی ۲، کم‌ترین باور دینی را با فراوانی ۵ بار در برگرفته است.

۲-۷. احادیث و روایات

از دیگر نشانه‌های انعکاس باورهای دینی در کتب مدارس، اشاره به آیات و احادیث در متن این کتاب‌ها است.

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا (فارسی ۱: ۸۵)

أَذْهَبْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقَوْلًا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا (فارسی ۲: ۳۳)

حق با مصطفی استومًا رَمِيَتْ إِذْ رَمِيَتْ. یعنی وقتی تو تیر می زنی این تو نیستی (فارسی ۳: ۱۳۸)

پیغامبر علیه السلام فرمود: اَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ اللَّهُ تَعَالَى الْقَلَمَ (علوم و فنون ادبی ۱: ۶۴)

امام علی: الدهرُ یومانٍ : یومٌ لکَ و یومٌ علیکَ (فارسی ۱: ۷۱)

رسول می گوید: . إِذَا أَحَبَّ الرَّجُلُ أَخَاهُ فَلْيُخْبِرْهُ أَنَّهُ يُحِبُّهُ (فارسی ۳: ۱۲)

جدول ذیل فراوانی این مضمون را در کتب درسی نشان می‌دهد:

علوم و فنون ۱	علوم و فنون ۲	فارسی ۱	فارسی ۲	فارسی ۳	
حمد	----	صافات، رعد، قدر، آل عمران، انعام	طه، احزاب، بقره	حشر، انفال	آیات
پیامبر	----	امام علی(ع)	----	پیامبر، علی(ع)	روایات
۲	۰	۹	۳	۷	جمع
۲۱					جمع کل

از میان ۲۱ مورد اشاره به آیات و احادیث، ۱۴ مورد متعلق به ذکر آیات و ۷ مورد به نقل روایات مربوط است. همچنین کتاب فارسی ۱، با استناد ۸ باره به آیات قرآن، بیشترین اشاره به آیات را دارا است و کتاب فارسی ۳ با ذکر ۵ حدیث از پیامبر و حضرت علی(ع) بیشترین استناد را به احادیث داشته است.

۲-۸. وقایع مذهبی

منظور از وقایع مذهبی، اشاره به جنگ‌های صدر اسلام و حادثه کربلا است. از میان این حوادث تاریخی- مذهبی در کتاب‌های مورد بررسی تنها در کتاب فارسی ۱ به ماجرای عاشورا، جنگ بدر و جنگ حنین اشاره شده است: ساعتی بیش به شروع حمله نمانده است... همه تاریخ اینجا حاضر است؛ بدر، حنین و عاشورا اینجا است (فارسی ۱: ۷۸).

۳. نتیجه‌گیری

نتیجه بررسی نشان داد که در هر ۵ کتاب فارسی بررسی شده، مضامین مذهبی به کار رفته است. منتها نوع و میزان توزیع این مضامین در آنها متفاوت است. مهم‌ترین محتوای مذهبی این کتب، نمادهای مذهبی است که شامل یادکرد خداوند با اسماء و

صفات گوناگون است. این یادکرد در همه کتب در قالب شعری که در ابتدای کتاب گنجانده شده است، به چشم می‌خورد. آغاز و پایان کتاب‌های درسی با اصل اساسی دین؛ یعنی اعتقاد به خدا و صفات او عجین است. در مورد روش کاربست دیگر مضامین مذهبی در کتب مورد نظر، باید گفت که این کتاب‌ها را باید به دو دسته تقسیم کرد. کتاب‌های علوم و فنون ادبی ۱ و ۲ و کتاب‌های فارسی ۱، ۲، ۳. بر اساس موضوعات سبک-شناسانه و آرایه‌های ادبی تقسیم شده‌اند، اما کتاب‌های فارسی بر اساس مضامین به‌کار رفته در آن به بخش‌های: ادبیات تعلیمی، ادبیات سفر و زندگی، ادبیات غنایی، ادبیات پایداری، ادبیات انقلاب، ادبیات حماسی و ادبیات جهان تقسیم شده‌اند. این تقسیم‌بندی دو دسته‌ای کتب علوم و فنون باعث شده است که زمینه‌ی چندانی برای به‌کار بردن محتوای دینی در آنها وجود نداشته باشد. با این وجود مؤلفان این کتاب‌ها، هر جا که میسر بوده است، از شاهد مثال‌هایی با محتوای مذهبی در این کتاب‌ها بهره برده‌اند.

تقسیم‌بندی کتب فارسی به قسمت‌هایی با مضامین مختلف، زمینه را برای کاربرد بیشتر و بهتر محتوای مذهبی در آنها فراهم ساخته است. مؤلفان این کتب در کاربست عناصر دینی به خوبی عمل کرده‌اند. بعد از نمادهای مذهبی، ارزش‌ها و اعتقادات مذهبی بیشترین کارکرد را در کتب فارسی دارند. مراجعه به کتاب‌های درسی نشان می‌دهد که اعتقادات مذهبی بیشتر در بخش ادبیات پایداری و ادبیات انقلاب به کرات استفاده شده‌اند. مؤلفان با مهارت، اعتقادات دینی را یگانه عامل پایداری معرفی کرده و صاحبان انقلاب را افرادی مؤمن و معتقد معرفی نموده‌اند. ارزش‌های مذهبی و اخلاقی نیز اغلب در بخش ادبیات تعلیمی حضور پررنگی دارند.

عنصر مذهبی دیگری که در کتب فارسی به چشم می‌خورد، یادکرد شخصیت‌های بزرگ صدراسلام همچون پیامبر، امام علی، امام حسین، فاطمه زهرا، حضرت مهدی (عج) و... است. از این بزرگان عمدتاً در بخش‌های ادبیات پایداری، ادبیات انقلاب و ادبیات حماسی یاد شده است.

کتاب‌های درسی، از آیات قرآن کریم و احادیث خالی نیستند. عمده کاربرد این گزاره‌های دینی در بخش‌های ادبیات تعلیمی، پایداری و انقلاب است. از این آیات عمدتاً به عنوان شاهد و مثال و به مقتضای مضمون مورد نظر بهره برده شده است. در کنار آیات، در چند مورد از شعائر دینی، مراسم و وقایع دینی نیز یاد شده است. این سه مورد

اخیر کاربرد چندانی در متون درسی ندارند و سهم چندانی از مضامین مذهبی را به خود اختصاص نداده‌اند.

در کل باید گفت متون درسی از محتوای مذهبی خوبی بهره‌مند هستند، ولی انتظار می‌رود شعائر دینی بیشتری در محتوای متون درسی لحاظ گردد.

پیشنهادهای عملی برای کاربردی‌ترین یافته‌های پژوهش عبارتند از: ۱- در طراحی و تدوین محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره دبیرستان، بویژه کتاب‌های علوم و فنون ادبی ۱ و ۲ به مضامین دینی بیشتری توجه شود. ۲- برنامه‌ریزان درسی می‌توانند از یافته‌های پژوهش حاضر برای شناسایی محورها و مولفه‌های مذهبی به کار رفته در کتب فارسی و نیز انتخاب محتوای مناسب‌تر برای این کتب بهره‌گیرند. ۳- انجام دادن پژوهش‌های مشابه در سایر کتاب‌های درسی دوره متوسطه و ارزیابی میزان اثربخشی برنامه‌های درسی این دوره از دیدگاه معلمان و دانش‌آموزان می‌تواند راهکاری مناسب برای اشاعه باورهای دینی باشد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

دیباچی، محسن؛ جعفری ثانی، حسین؛ آیتی، محسن (۱۳۸۹). «میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی با مهارت‌های سوادخواندن بر اساس مطالعه بین‌المللی پرلز»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، سال نهم، شماره ۳۶، صص ۴۹-۲۹.

رئیس دانا، فرخ لقا (۱۳۷۴). «تحقیق و بررسی محتوای برنامه درسی ریاضی دوره راهنمایی»، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۲۱، صص ۱۰۶-۸۶.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵)، فارسی ۱، پایه دهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۶)، فارسی ۲، پایه یازدهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۷)، فارسی ۳، پایه دوازدهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵)، **علوم و فنون ادبی ۱**، پایه دهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۶)، **علوم و فنون ادبی ۲**، پایه یازدهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

شریعتی، علی (۱۳۷۸)، **هنر**، چاپ هفتم، تهران: چاپخش.

شمشیری، بابک (۱۳۸۷). **درآمدی بر هویت ملی**، (چاپ اول)، شیراز: انتشارات نوید شیراز.

قرشی، سید علی اکبر، (۱۴۱۲ق) **قاموس قرآن**، ج ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.

مرادی، علیرضا (۱۳۹۰). «نقش میراث فرهنگی در تقویت هویت فرهنگی». **ماهنامه مهندسی فرهنگی**، سال پنجم، شماره ۵۳ و ۵۴، صص ۶۰-۶۶.

ممتحن، مهدی و محمدی، گردآفرین (۱۳۹۱). «بررسی تجلی و حضور مضامین دینی در ادبیات فارسی پیش از قرن هفتم»، **مطالعات ادبی متون اسلامی**، دوره اول، ش ۲، صص ۱۰۵-۱۲۴.

